

11. VE 12. YÜZYIL DİNÎ ANITLARININ MİMARÎ ÖZELLİKLERİ ARCHİTECTURAL FEATURES OF 11TH AND 12TH CENTURY RELIGIOUS MONUMENTS

Muhammed Keskin

Siirt Üniversitesi

muhammed.keskin56@siirt.edu.tr

ORCID: 0000-0002-9766-844X

Özet

Bu çalışmada, Azerbaycan ve Anadolu'daki cami yapımına özel olarak odaklanarak İslam mimarîsinin tarihsel gelişimi ve özellikleri incelenmiştir. Makale, tarihi kaynakların incelenmesi, mimarî anıtların incelenmesi ve tasarım öğeleri ile dekoratif motiflerin çözümlenmesi yoluyla dinî mimarî özelliklerin zaman içindeki değişim ve gelişimine ışık tutmaktadır.

Çalışma, İslam medeniyetinin ilk dönemlerinde İslam mimarîsinin, özellikle de cami inşaatının önemli rolünü vurgulamaktadır. İnsanların yaşam tarzı ve geleneklerinden etkilenen dekoratif unsurların yaratıcı kullanımı vurgulanarak İslami mimarî yapılarda gömülü olan derin sembolizmi açığa çıkarmaktadır. Dolayısıyla bu makale, mimarî ve süsleme sanatları arasındaki etkileşimi ve Azerbaycan ve Anadolu'daki camilerin kültürel ve tarihi önemini ortaya koyarak İslam mimarîsinin ilerlemesinin anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: İslam Mimarîsi, Sanat, Mimarî Eserler, Selçuklu Dönemi, Osmanlı Dönemi, Üsluplar.

Abstract

This study analyses the historical development and characteristics of Islamic architecture with a special focus on mosque construction in Azerbaijan and Anatolia. The article sheds light on the change and development of religious architectural features over time through the study of historical sources, the study of architectural monuments and the analysis of design elements and decorative motifs.

The study highlights the important role of Islamic architecture, especially mosque construction, in the early period of Islamic civilization. It reveals the deep symbolism embedded in Islamic architectural structures, emphasizing the creative use of decorative elements influenced by people's lifestyle and traditions. Therefore, this article contributes to the architecture and decorative arts and the cultural and historical significance of mosques in Azerbaijan understanding of the progress of Islamic architecture by revealing the interaction between and Anatolia.

Keywords: Islamic Architecture, Art, Architectural Monuments, Seljuk Period, Ottoman Period, Styles.

Giriş

Tarihî araştırmalar sayesinde İslam mimarîsinin, özellikle ilk aşamalarında cami inşaatıyla ilgili olarak önemli bir gelişme gösterdiği iyi bilinmektedir. Çoğu zaman sembolik anlamlar taşıyan mimarî yapılarda sergilenen dekoratif yaratıcılık, insanların yaşam tarzı ve geleneklerinden doğrudan etkilenmiştir. Yüzyıllar boyunca bu yaratıcılık karmaşık bir gelişme kaydetti ve mimarî anıtlara daha yaygın bir şekilde uygulandı. Geleneksel ve soyut unsurları kullanarak doğal mimarî kalıpları tasvir eden desenler, somut ve somut temaları temsil eden derin bir içerik taşıyarak mimarîde önemli bir yer tutmaktadır.

Selçuklular döneminde dinî yapıların, özellikle de camilerin inşasında önemli gelişmeler yaşandığını belirtmekte fayda var. Olağanüstü zanaatkârlıklarıyla tanınan Türkler, dinî faaliyetlere faal olarak katılmış ve başarılarını becerileriyle ortaya koymuşlardır. Bu gelişmeler aynı zamanda dinî mimarî yapıların inşası için de uygun şartlar oluşturmuştur Her sanatçı, olağanüstü bir kültürel çağın başlangıcına işaret ederek yenilik arayışına girmiş ve kendi alanlarındaki ilk seçenekleri benimsemiştir. Mimarlar dinî binaları özenle inşa ettiler, onlara muhteşem güzellikler yayan, görünüşe göre insanlara dikte eden süs planlarıyla donatmışlardır. Desenlerin karmaşık dünyası doğası gereği matematiksel ilkelere dayanıyordu. Bu dönemde İslam kültürü bilimsel bilgilerden ilham almıştır. İslam mimarîsi araştırmacıları, özellikle bu külliyelerin içinde yer alan veya bağımsız olarak inşa edilen camiler, minareler ve türbeler üzerinde yoğunlaşarak, mimarî yapılar hakkında farklı bakış açıları ortaya koymuşlardır. Bu tür dinî mimarî külliyelerin ortaya çıkış tarihine ilişkin bilimsel görüşlerin yaygın kabul görmesinin, bunların Türk kökenlerine atfedilebileceğini belirtmişlerdir.¹

1. Azerbaycan ve Anadolu'da Dinî Yapılar

Azerbaycan'da 12. yüzyıldan kalma dinî mimarî yapılar incelendiğinde özellikle Nahçıvan'daki mimarî eserler öne çıkmaktadır. Bu fikri açıklamak için Ajami'nin 12. yüzyıldaki eserlerine odaklanalım.² Ajami'nin çalışması yalnızca 12. yüzyıldan kalma önemli Azerbaycan mimarîsinin paha biçilmez bir örneği olmakla kalmayıp aynı zamanda mimarlık tarihinde önemli bir figür olarak rolünü de ortaya koymaktadır.³ Onun rehberliğinde, bu külliye içindeki dinî mimarî yapılar ve Selçuklu türbeleri de dahil olmak üzere dikkat çekici tasarım projeleri hayata geçirilmiştir. Dâhi bir mimar olarak Ajami, geometrik süslemeleri yoğun bir şekilde kullanmış ve bunların yapım ilkelerinden ustalıkla yararlanmıştı. Mimarî çalışmaları onun süsleme ve nakış konusundaki derin anlayışının kanıtıdır.⁴ Bu anıtlardaki motiflerin o dönemdeki yapı malzemelerinin özelliklerinden dolayı daha çok süslemeye yöneldiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle geometrik şekillerin

---

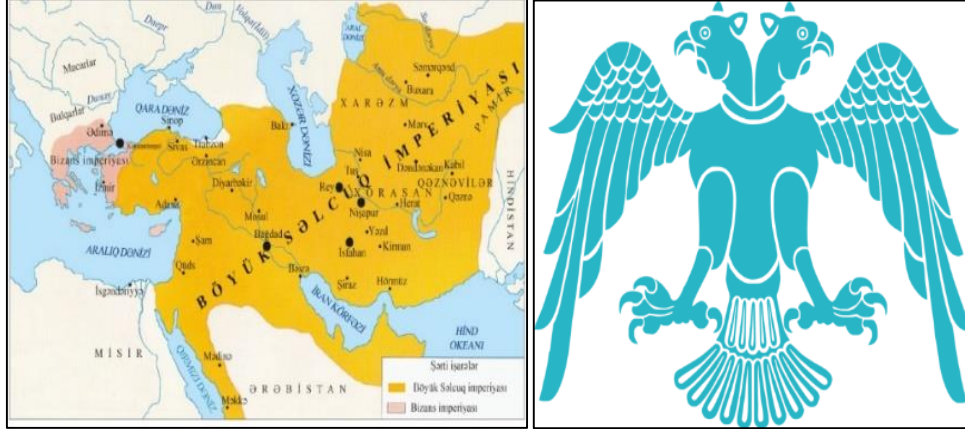
¹ Gülnare Qanbarova, "Selçuklu Dönemi Minarelerinin Sanatsal Özellikleri", Uluslararası İnsani ve Sosyal Bilimler Bilimsel Konferansı Bildiri Kitabı, (Bakü: y.y., 2020), 334-340.

² Hasan Ganiyev, *Azerbaycan Tarihi (En eski çağlardan XXI. yüzyılın ilk on yıllarına kadar)*(Bakü: y.y., 2019), 55.

³ Kamil Memmedzade, *Azerbaycan'da İnşaat Sanatı (IV-XVI yüzyıllar)* (Bakü: y.y., 1978), 48.

⁴ Gülnare Qanbarova, "Nahçıvan'ın Arazboy Mezarlarının Güzel Özellikleri ve Mimarî Dekorasyonu", II. Uluslararası Araz Sempozyumu Bildirisi, (İğdir: y.y., 2011), 98-105; Abdulvehap Selamzade, *Azerbaycan Mimarlığının Nahçıvan Ekolünün Anıtları* (Bakü: y.y., 1981), 116.

oyulması ve yapı malzemesine dahil edilmesi diğer desenlere göre nispeten daha kolay olmuştur.⁵

Şekil 1: Selçuklu İmparatorluğu

Anadolu, 12. yüzyıldan başlayarak o zamana kadar Türk sanatında kurulan sağlam temeller üzerine mimarî şaheserlerin inşasına tanık olmuştur⁶. Uygurlardan ve Karahanlılardan miras kalan ve Büyük Selçuklu döneminde de devam eden mimarî kubbe meselesi, Anadolu Türk mimarisinde anıtsal boyutlara ulaşmıştır.⁷ Bu durumu en canlı şekilde cami mimarisinde görmek mümkündür. Anadolu'nun ilk camisi olan Diyarbakır Ulu Cami, yıllardır üzerinde çalışılan bir konu olmakla kalmayıp, Selçuklu döneminin muhteşem bir eseridir. Dolayısıyla Türk dinî mimarîsi incelendiğinde, Diyarbakır camileri ve bunların yapısal ve süsleme unsurları ön plana çıkmaktadır. Kuşkusuz araştırmaya bu noktadan başlamak hem ilginç hem de değerli olacaktır.

Şekil 2: Diyarbakır Ulu Cami

Diyarbakır Ulu Cami'nin, 1091-1092 tarihli Kufi yazıyla yazılmış kitabesinden anlaşıldığı üzere Sultan Melikşah'ın adı verilmiştir. Caminin planını

⁵ Fahrettin Safarlı, *Ordubad Şehrinin Müslüman Epigrafik Anıtları* (Bakü: y.y., 2009), 89.

⁶ Mübariz Ağarlı, "Doğu Anadolu ve Nahçıvan Bölgesinin Tarihi ve Mimarlık Abidelerinin Turistik Açından Tebliği (Ortaçağ Seyyahlarının 'Seyahatname'leri Esasında)", *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Nisan 2016), 43-52. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdtdad/issue/21282/2284585>; Selçuk Mülayim, *Anadolu Türk Mimarîsinde Geometrik Süslemeler- Selçuklu Dönemi* (Ankara: y.y., 1982), 136.

⁷ Mehmet Emin Başar, "Sivas'daki Selçuklu Minareleri" *Selçuklular Döneminde Sivas* (Sivas: y.y., 2006), 427-444.

tartışırken, Diyarbakır Ulu Cami'nin planının Şam'daki Emevî Camisi'nin planına benzediğini belirtmekte fayda vardır.⁸ Ancak Diyarbakır'da mihraba doğru uzanan orta nef yüksek ve geniş olup, yan nefler ortada kesişmektedir. Şam Emevî Camii'nin aksine, Diyarbakır Ulu Camii'nin kubbesi yoktur. Ancak Melikşah tarafından yaptırılan Şam Emevî Camisi'ndeki Kubbe Nasiri olarak bilinen kubbe yapısı, aynı planın Diyarbakır'daki kubbe yapısına göre daha sade bir mimarî unsurdur. 80 metrelik bir alana yayılan bu cami, zamanla çeşitli değişikliklere uğrayarak bugünkü halini almıştır.

Cami, mihrap boyunca iki sıra halinde dizilmiş üç neften oluşmakta olup, daha geniş ve daha yüksek olan orta nef ortada yer almaktadır. Caminin önünde dikdörtgen bir alan bulunmaktadır.

Roma tarih sahnesinden kalan iki katmanlı sütunlar kullanılarak yapılmıştır. Caminin üzerindeki 1117-18 tarihli kitabeler Muhammed'in adını taşımakta olup Melikşah'ın oğlu tarafından yazılmıştır.⁹ Kitabelerdeki süslü Kufi yazısının yer aldığı süsleme unsurları doğası gereği orijinaldir. Süslemenin ikinci katında işlemeli kuşaklar kullanılmıştır. Daha sonraki yıllarda caminin avlusu bakımsız kaldığından caminin tamir ve tadilatı İnanoğlu Mahmud b. İlaldi ve veziri Nisanoğlu Abu'l-Muzam Ali'ye emanet edilmiştir. Caminin üst katı kütüphane olarak hizmet vermiştir. Caminin giriş kapısının üst kenarlarında bir mücadeleyi tasvir eden ve anlamlı bir anlam taşıyan kabartmalı aslan ve boğanın bulunması camiyeye ayrı bir çekicilik katmaktadır.

Diyarbakır Ulu Cami'nin girişindeki kitabelerde de ilginç açıklamalar yer almaktadır. Her bir yazıt incelendiğinde, yazıtlara figürler yerleştiren usta mimarın, iyinin kötüyeye karşı zaferini tasvir eden sahneleri tercih ettiği ortaya çıkmaktadır. Buradaki çeşitli yazıtların parçaları, her yerde insanlığın zaferini simgelemektedir. Tarihi eserler Nahçıvan'daki dinî yapıların Selçuklular döneminde ortaya çıktığını göstermektedir.¹⁰ İslam'ı kabul eden insanlar, yerleştikleri yer ne olursa olsun, basit bir mesken olarak başlasa bile öncelikle ibadet için uygun bir yer seçerek onu güzelleştirmeye çalışmışlardır. Bu mütevazı tavırla o bölgedeki temel atılması için dinî mimarî yapıyı değerlendirmişlerdir. Son zamanlarda bu tür yapıların daha uygar bir şekilde inşasına tanık olunmakla birlikte, dinî mimarî yapıların gelişimi, diğer yaşam olayları gibi, basitten karmaşıklığa doğru doğrusal olmayan bir yol izlemiştir.¹¹

Selçuklar zamanı Azerbaycanda dört mimarî okul şekillenmiştir. Bu okulların mimarî yapıları arasında Nahçıvan-Marağa okulunun yapıları, öz görüntü ve abideliyi ile dikkat çeker. Bu mimarî yapıların çoğunluğu "Böyük kale" olarak

⁸ Gülsen Baş, *Diyarbakır İslam Dönemi Mimarîsinde Süsleme* (Ankara: y.y., 2006), 68.

⁹ Ağalarlı, "Doğu Anadolu ve Nahçıvan Bölgesinin Tarihi ve Mimarlık Abidelerinin Turistik Açıdan Tebliği (Ortaçağ Seyyahlarının 'Seyahatname'leri Esasında)", 1/1 (Nisan 2016), 43-52.

¹⁰ Veli Baxshaliyev, *Nahçıvan'ın Tarihi Eserleri* (Bakü: y.y., 2017), 212.

¹¹ Muhammet Arslan, *Anadolu'da Selçuklu Çağı cami ve mescit mimarisi (Plan-mimari-süsleme)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 67; Yaşar Çoruhlu, "Erken Devir Türk Sanatındaki Hayvan Tasviri Geleneğinin Uygurlardaki Devamı Üzerine Notlar" *Türk Kültürü Araştırmaları* 28/12-2 (1992), 357-364; Dogım Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı* (İstanbul: y.y., 2002), 56.

adlandırılan içkalede yerleşmiş, burada medrese, divanhane, saray binası, türbe inşa edilmiştir. Bu mimarî yapıların başında Cuma camisi gelir.

Klasik İslam şehrinde toplumsal hayatın odak noktasını teşkil eden Cuma camisi, şehrin merkezini teşkil etmiştir. İslamlaşma sürecinde gözlenen ikinci önemli değişiklik, İslam öncesi Türk şehirlerinde genellikle şehir dışında bulunan ticari faaliyetlerin, yani çarşı pazarların Cuma camisinin çevresine taşınmasıdır. Klasik İslam şehrinin en belirgin özelliklerinden biri Cuma camisinde ibadet için toplanan büyük kalabalığın muhtemel müşteri olarak algılanmasıyla ilgili olmasıdır.

Şekil 3: Selçuklu- Atabeylerin Saray Kompleksi-Cüme Cami, Arkada Çift Minare, Mömüne Hatun Kumbeti. Mimar Ecemi Əbubekr Oğlu Nahçıvani.

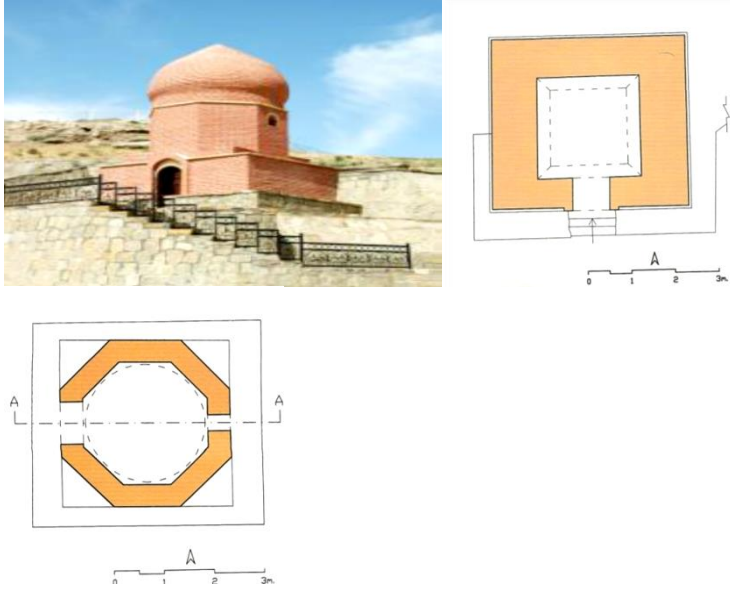
Şekil 4: Eceminin Eserleri-Cuma Camii ve Cifte Minare

Tüm Ortaçağ Türk şehirlerinde en önemli yapısal unsurlarından biri, şehir savunmasını ve güvenliğini temin eden surlardır. Kale ve şato benzeri Türk yerleşkelerinin etrafı, genellikle dörtgen, bazen de dikdörtgen biçiminde surlarla çevrilmiştir. "Büyük kale" ve ya "Kuhandiz" olarak adlandırılan kale, devrine göre fazla araziyi kuşatmıştır.

Ortaçağda şehrin ana nüfusu ve şehre gelen insanlar şehir merkezinde bulunan pazarda toplanmıştır. Şehir merkezinde Rasta pazar (örtülü pazar) ve çarşı pazarla birlikte, şehrin güneybatısında şehir meydanı, ticaret alanları, konuk evleri ve mahalleler bulunmaktadır. "Büyük kale" saray külliyesi içerisinde özel bir yere sahip olmuştur. Külliye kendi dinî, sosyal, tarihi yapıları ile bir bütün yüksek inşaat sanatını, örgü tekniğinin ve tuğla mimarîsinin nadir sanatsal-estetik tertibat örneklerinin sergilemektedir.

Nahaçivan şehrinde belki ilk diyemeyiz ama günümüze kadar sade halini koruyan türbe "İmamzade" külliyesindeki küçük boyutlu türbedir. "İmamzade" külliyesi Nahaçivan şehrinin güneyinde, "Eski kale" denilen arazinin batı

bölümünde, mezarlık bölgesinde bulunmaktadır. Bölgede bir kaç kez yapılan inşaat-onarım ve araştırma çalışmaları sırasında külliyein bulunduğu araziden çeşitli dönemlere ait kabir taşları tespit edilmiştir. Kabir taşları üzerindeki yazılardan ve araştırmacıların verdikleri bilgilere dayanarak "İmamzadenin" bulunduğu arazinin uzun zamandan beri mezarlık olduğu bilinmektedir. Bu mimarlık abidesi nüfusun büyük saygı besleyerek ziyarete geldiği külliyelerden biridir. Külliye birbirine bitişik iki dikdörtgen biçimli binadan ve türbeden oluşmaktadır. Külliye de bulunan birinci türbe bu yapılardan nisbî olarak uzakta olup, bölgenin kuzeyinde bulunmaktadır. Külliyein inşa tarihini âlim ve tarih araştırmacıları XVI-XVIII yüzyıllara ait olduğunu söyleseler de külliyein kuzey kısmında bulunan birinci türbenin tarihi XII yüzyıla aittir. Her iki türbe Nahçıvan'ın diğer türbelerine nispeten küçük boyuttadırlar.

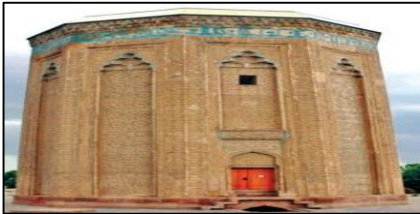
Şekil 5: XII Yüzyıl Dikilmiş 1-ci Türbesi, Türbenin Serdabe ve Göbdesinin Planı

XII yüzyılda inşa edilen 1.ci türbenin toplam yüksekliği 7.50 m.-dir. Türbe üç bölümden-serdabe (4.5x4.5 m), gövde (3.4x3.4m) ve kubbe bölümden (2.40 m dir) oluşmaktadır. Türbe planda kare biçimden sekizgene geçerek, sonda gövdeyi kapayan günbeze tamamlanır. Serdabeye onun batı duvarında konulmuş tonoz biçimli küçük kapıdan girişi bulunmaktadır. Türbenin gövde bölümün giriş kapısı kuzey yönündedir. Türbenin yapımı Nahçıvan'da XI-XII yüzyılda türbe yapımında çok yaygın olan pişmiş tuğla ile gerçekleştirilmiştir. Türbenin duvarları iyi kalmasına rağmen, süsleri tamamen aşınmıştır. Ancak onun içerisinde hiçbir mezar taşı ya da kitabe günümüze kadar gelebilmiş değildir. Nahçıvanda mevcut olan ortaçağ yıllarına ait kabirüstü türbeler arasında, kendi kompozisyon kuruluşuna göre farklılık gösteren, mimar Acemi Ebubekir oğlunun inşa ettirdiği ve halk arasında «Atababa kubbeyi» adı ile meşhur olan Yusuf Küseyr oğlunun türbesidir. Bu türbe 1162 yılında görkemli Azerbaycan mimarı Acemi Ebubekir oğlunun yaptığı güzel hatıra yapılarından biridir. Hatıra tipli Atababa günbezinin kapısı üstündeki kitabede şu yazı bulunmaktadır: "Bu türbe Hacı şanlı reis, dinî n zekisi,

İslamın cemali, şeyhler başkanı Yusuf Küseyr oğlunundur”. Acemi Ebubekr'i oğlu Naxçıvani bu türbeni mimarlığın zirvesi olarak kabul edilen Mömüne Hatun türbesinden yirmi beş yıl önce Şeyhler başkanı Yusuf Küseyr oğlunun hatırasına inşa edilmiştir.

Anıt yeraltı serdabeden ve yerüstü küllüvevari bölümden oluşur. “Atababa kubbeyi” adı ile bilinen bu abide hem serdabesi, hem de yerüstü parçası planda sekizgen şeklindedir. Serdabe yer altınada bulunduğundan türbe dışardan bir katlı görünmektedir. Sekiz plana sahip Yusuf Küseyr oğlu türbesinin gövde setleri pişmiş tuğladan, blok üzere tertip edilmiş geometrik nakışlardan kurulmuştur. Tuğla tavaların kovuşma yerleri dikkatle bakıldığından yüzeylerde kurulmuş süsler anıtın mimarî yapısı ile uyum sağlamaktadır. Türbenin batıya bakan yüzeylerinden birinden ise serdabeye ve türbenin gövdesine giriş kapısı yerleştirilmiştir. Bu tarafın yüzeyi iki bölüme ayrılmıştır. Nisbeten kısa olan düşük bölümde ulaşma taç ve onun üstünde ise iri yerleşmiştir. Yüzeyin yukarı bölümünü ise kufî hatlı kitabe ve onun üzerinde geometrik motifler portali kurulmuştur. Mimar pişmiş kerpiçlerden ustalıklı istifade ederek türbenin yüzeyleri üzerinde ışık-gölge efekti oluşturmuştur. Türbenin yüzeylerinde kurulmuş geometrik motifli kompozisyonların karmaşıklığı ve zenginliği ortaçağ bilimin gelişme seviyesinden de haber vermektedir.

Bu döneme ait dikkat çekici dinî yapılardan biri de Nahçıvan'daki Atabeyler mimarî külliyelerinin en anıtsal yapısı olarak kabul edilen Cuma Camisi'dir.¹² 19. yüzyıla ait çizimler ve fotoğraflar, ne yazık ki 20. yüzyılın başlarında meydana gelen bir patlamayla yok olan bu eşsiz mimarî eserin mekânsal planının net bir şekilde anlaşılmasını sağlıyor. Nahçıvan Cuma Camii'nin kubbeye örtülen kübik gövdesinin geri kalan her iki yanında ikişer sivri açıklık bulunuyordu. Bu, yerel anıtsal Cuma Camii tarzının 12. yüzyılda Orta Azerbaycan'da geliştirildiğini gösteriyor. Cami ile kapı arasındaki boşluk başlangıçta camiye ait müstemilatlar tarafından işgal edilmişti. Artık bu yapıların olmayışından dolayı kapının ayrı bir kuleye, yakında bulunan Mümüne Hatun Türbesi'ne ait olduğu algılanabilir. Bu yazılı açıklamaya dayanarak, çift minareli baştağ'ın (ibadethane), muhtemelen medrese hücreleri ve sütunlu galeriler de dahil olmak üzere çeşitli binalarla birleşerek Cuma Camisi'ni oluşturduğu ve baştağ'ın cami avlusuna açıldığı sonucuna varılabilir.¹³

Şekil 6: Mümüne Hatun Türbesi

Şekil 7: Yusuf Küseyr Oğlu Türbesi

¹² Ekber Necef, *Selçuklu Devletleri ve Atabaylarının Tarihi (Oğuzların Ortaya Çıkışından XIV. Yüzyıla Kadar)* (Bakü: y.y., 2010), 55.

¹³ Qanbarova, “Selçuklu Dönemi Minarelerinin Sanatsal Özellikleri”, 334-340.

2. Yöntem

Bu çalışma, Azerbaycan ve Anadolu'daki İslam mimarîsinin yanı sıra Osmanlı cami mimarîsine özel olarak odaklanarak, çeşitli dönemlere ait mimarî yapıların tarihi araştırmasına ve tahliline dayanmaktadır. Bu bölgelerde İslam mimarîsinin gelişimi ve özellikleri hakkında bilgi toplamak amacıyla belgeler, kitabeler ve kayıtlar dahil olmak üzere tarihi kaynaklar incelenmiştir. Ayrıca cami, türbe ve külliye gibi mimarî eserler, tasarım öğeleri, süsleme motifleri ve mimarî özellikleri açısından incelenmiştir.

Makale, belirli camilerin mimarî özellikleri, tarihi kökenleri ve Osmanlı mimarîsi bağlamındaki kültürel önemi hakkında ayrıntılı bilgi sağlamak için betimleyici çözümlenmeden yararlanmaktadır. Aynı zamanda mimarî ve dekoratif sanatlar arasındaki etkileşimi de vurgulayarak dinî mimarî özelliklerin zaman içindeki gelişimini vurguluyor. Özetle, bu makalede kullanılan yöntem, tarihsel araştırmayı, mimarî özelliklerin çözümlemesini ve farklı dönemler boyunca İslam mimarîsi üzerindeki kültürel ve sanatsal etkilerin yorumlanmasını bir araya getirmektedir.

Sonuç

Osmanlı döneminde camiler büyük bir dinî öneme sahipti ve toplumun sosyal ve kültürel gelişiminde önemli bir rol oynamış, insanlar arasında daha iyi iletişim kurulmasını kolaylaştırmıştır¹⁴. Cami mimarîsi, Osmanlı döneminde büyük usta Mimar Sinan'ın yönetiminde daha da gelişti. Cami ve ona eşlik eden yapıların inşası, Osmanlı hakimiyeti altındaki bölgelerde yaygın bir uygulamaydı ve etraflarındaki sosyal yapıları kapsayan külliyeler oluşturuyordu. Osmanlı mimarîsini üç döneme ayırmak mümkündür: Erken dönem, klasik dönem ve geç dönem mimarîsi.

Osmanlı cami mimarîsinde camiler tipik olarak ana dış ve iç kısımlardan oluşuyordu. 17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı mimarîsinde bir gerileme dönemine işaret eder. Bu dönemin başyapıtlarından biri de 17. yüzyılın başlarında inşa edilen Sultan Ahmed Camii'dir. Bu dönemde Osmanlı ressamı ağırlıklı olarak minyatür resimlerine ağırlık vermişlerdir.

Türk camileri listesinde yer alan Ulu Cami, Anadolu'nun en eski camilerinden biridir. Başlangıçta Mar Thoma Kilisesi olarak bilinen bu yapı, 639 yılında Diyarbakırlı Müslüman Araplar tarafından devralınmış ve şehir merkezindeki en büyük tapınağı camiye çevirmiştir¹⁵. 1091 yılında Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ın emriyle Ulu Cami'de önemli bir onarım gerçekleştirildi. Tarihi boyunca birçok baskına, yıkıma ve onarıma uğrayan cami, günümüzdeki halini almıştır. Bu değişimlere rağmen mekânsal yapısını ve bazı mimarî özelliklerini korumayı başarmıştır.

Selçuklu dönemine ait diğer camiler gibi caminin tarihi, mimarî özellikleri ve döneme ait önemli detaylar hakkında kapsamlı bilgi verecek kitabeler tam olarak korunamamış ve defalarca tahrip edilmiştir. Ancak tarihi olaylar caminin Selçuklular döneminde inşa edildiğini gösteriyor. Diyarbakır Ulu Camii olarak da

---

¹⁴ ŞahinMustafayev, *Selçuklulardan Osmanlılara. XI-XV. Yüzyıllarda Anadolu'nun Türk Ortamında Etno-Siyasi Süreçler* (Bakü: y.y., 2010), 329.

¹⁵ <https://okuryazarim.com/bitlis-ulu-cami/>

bilinen ünlü Emevî Camii'nin Anadolu'daki erken İslam dönemindeki varlığı, o dönemde İslam'ın önemini vurgulamaktadır. Bu da camilerin İslam tarihindeki önemini doğrulamaktadır¹⁶.

Ulu Cami, geniş avlusunu çevreleyen yapılarla kendine özgü bir mimarî bütünlük oluşturmuştur¹⁷. Doğusunda ve batısında sırasıyla Şafiler Camii ve Hanefiler Camii, güney tarafında ise Mesudiye Medresesi bulunmaktadır. Ayrıca batı kesimde Ulu Cami'ye daha yakın olan Zaniniya Camisi de bu mimarî komplekse katkıda bulunmaktadır. Farklı dönemlerde farklı dinî yapılara duyulan büyük ihtiyaç göz önüne alındığında, insanların tek bir inanca hizmet etmek amacıyla dinî ve kültürel yapılardan oluşan çok sayıda mimarî külliye oluşturabildikleri açıktır.

Ulu Cami'nin mimarî yapısı ve dekoratif unsurları, farklı dönemlere ait mimarî süslemeler, kabartmalar ve yazıtlardan oluşan bir koleksiyon sergiliyor ve tamamı muhteşem bir fon önünde düzenlenmiş.

Bu aynı zamanda mimarî ve dekoratif sanatlar arasındaki etkileşimi de ortaya koyuyor ve dinî mimarî özelliklerin, güçlü bir inanç ve iyi niyetle beslenen bir mimarî külliye içinde nasıl geliştiğini ve geliştiğini vurguluyor. Ayrıca bu caminin, cami avlusunun kuzeybatı kesiminde Osmanlı döneminde inşa edilen bir yapıyla yapı ve diğer mimarî özellikler açısından benzerlikler taşıdığı belirtiliyor.

Caminin muhtemelen çok sayıda ziyaretçiyi ağırlamak amacıyla iki girişinin olduğunu gözlemek ilginçtir. Bu girişlerden biri binanın alt katına, diğeri ise doğu tarafındaki avluya açılmaktadır. Caminin çatısı ahşap kirişler kullanılarak düz çatı şeklinde yapılmıştır. Genel olarak caminin inşaatında bir dinamizm hissi var. Ayrıca caminin güney kısmında başka bir cami ve birkaç çekici ek bina bulunmaktadır. Camilerin mimarî özelliklerini taşıyan iç unsurlar da caminin tasarımına dahil edilmiştir. Pek çok onarım geçirmesine rağmen caminin ahşap zemini orijinal şeklini korumayı başarmıştır.

Caminin duvarları kalın taşlarla inşa edilmiş olmasına rağmen kible tarafı incelikle süslenmiştir. Bu duvarın merkezi odağı dikdörtgen taş mihraptır; köşe sütunlarıyla çevrelenen mihrap ise çekici bir sekizgen tasarım sergiliyor. Caminin mimarî külliye içinde ayrıca namazgah ve yüzme havuzu da bulunmaktadır. Bu ek bileşenlerin geç Osmanlı döneminde inşa edildiği tahmin edilmektedir. Cami avlusunun batı tarafında yer alan namazgâhın, 13. yüzyılda Osmanlı'nın son döneminde onarım gördüğü sanılmaktadır. Kare planlı namazgâhın, dış kısımlarına ve köşelerine yerleştirilen sekiz adet mermer sütunla desteklenen ahşap bir kubbesi vardır. Kible tarafının ortasında mermer direklerden yapılmış sade bir mihrap yer alıyor. Namazgâhın zemini taş döşelidir.

Bu mimarî külliye'nin bitişiğinde kuzeybatıya doğru Şafiler camisi bulunmaktadır. Havuz, namazgâh ve Osmanlı Diyarbakır Ulu Camii gibi diğer ek yapıların da yer aldığı bu külliye, zamanla ayakta kalarak ilgi çekici formunu

---

¹⁶ Ömür Bakırer, *Selçuklu ve Selçuklu öncesi Anadolu Türk mimarisinde Tuğla Kullanımı* (Ankara: y.y., 1981), 78.

¹⁷ Mehmet Top, "Diyarbakır Ulu Camii ve Bağlıları", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır*. ed. İrfan Yıldız (Diyarbakır:y.y., 2011), 457.

korumuştur. Külliye büyükler için küçük odalar da dahil olmak üzere çok çeşitli abdest olanakları sunmaktadır.

Kaynakça

- Ağalarlı, Mübariz. "Doğu Anadolu ve Nahçıvan Bölgesinin Tarihi ve Mimarlık Abidelerinin Turistik Açından Tebliği (Ortaçağ Seyyahlarının 'Seyahatname'leri Esasında)". *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Nisan 2016), 43-52. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdtdad/issue/21282/228458>.
- Arslan, Muhammet. *Anadolu'da Selçuklu Çağı camii ve mescit mimarisi (Plan-mimarî-süsleme)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Başar, Mehmet Emin. "Sivas'daki Selçuklu Minareleri" *Selçuklular Döneminde Sivas*. Sivas: y.y., 2006.
- Gülseven, Baş. *Diyarbakır İslam Dönemi Mimarîsinde Süsleme*. Ankara: 2006.
- Ömür, Bakırer. *Selçuklu ve Selçuklu öncesi Anadolu Türk mimarîsinde Tuğla Kullanımı*. Ankara: y.y., 1981.
- Baxshaliyev, Veli. *Nahçıvan'ın Tarihi Eserleri*. Bakü: y.y., 2017.
- Çoruhlu, Yaşar. "Erken Devir Türk Sanatındaki Hayvan Tasviri Geleneğinin Uygurlardaki Devamı Üzerine Notlar". *Türk Kültürü Araştırmaları* 28/12-2(1992), 357-364.
- Ganiyev, Hasan. *Azerbaycan Tarihi (En eski çağlardan XXI. yüzyılın ilk on yıllarına kadar)*. Bakü: y.y., 2019.
- Kuban, Dogım. *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. İstanbul: y.y., 2002.
- Memmedzade, Kamil. *Azerbaycan'da İnşaat Sanatı (IV-XVI yüzyıllar)*. Bakü: 1978.
- Mülayim, Selçuk. *Anadolu Türk Mimarîsinde Geometrik Süslemeler- Selçuklu Dönemi*. Ankara: y.y., 1982.
- Mustafayev, Şahin. *Selçuklulardan Osmanlılara. XI-XV. Yüzyıllarda Anadolu'nun Türk Ortamında Etno-Siyasi Süreçler*. Bakü: y.y., 2010.
- Necef, Ekber. *Selçuklu Devletleri ve Atabaylarının Tarihi (Oğuzların Ortaya Çıkışından XIV. Yüzyıla Kadar)*. Bakü: y.y., 2010.
- Qanbarova, Gülnare. "Nahçıvan'ın Arazboy Mezarlarının Güzel Özellikleri ve Mimarî Dekorasyonu". *II. Uluslararası Araz Sempozyumu Bildirisi*. İğdır: y.y., 2011.
- Qanbarova, Gülnare. "Selçuklu Dönemi Minarelerinin Sanatsal Özellikleri". *Uluslararası İnsani ve Sosyal Bilimler Bilimsel Konferansı Bildiri Kitabı*. Bakü: y.y., 2020.
- Safarlı, Fahrettin. *Ordubad Şehrinin Müslüman Epigrafik Anıtları*. Bakü: y.y., 2009.
- Selamzade, Abdulvehap. *Azerbaycan Mimarlığının Nahçıvan Ekolünün Anıtları*. Bakü: y.y., 1981.
- Top, Mehmet. "Diyarbakır Ulu Camii ve Bağlıları". *Medeniyetler Mirası Diyarbakır*. ed. İrfan Yıldız. Diyarbakır: 2011.